

Idea *Virtus* na monetach cesarza Konstantyna Wielkiego. Typy VIRTVS MILITVM, VIRTVS EXERCITVS, VIRTVS EXERCITVS GALL, VIRTVS PERP AVG i VIRT CONSTANTINI AVG¹

**The Idea of Virtus on the Coins of Emperor Constantine the Great.
Types: VIRTVS MILITVM, VIRTVS EXERCITVS, VIRTVS EXERCITVS GALL, VIRTVS PERP AVG i VIRT CONSTANTINI AVG**

Ireneusz Łuć²

Abstract: The first years of Constantine's reign in Britain and Gaul were largely a continuation of the mode of government established by Emperor Diocletian. The son of Constantius I had to ensure that his person was accepted in the Roman provinces where his father ruled. Therefore, it was a priority for Constantine to build lasting ties with the soldiers and civilian inhabitants of the land over which he had succeeded in taking power since 306 A.D. An important role in the process of his propaganda self-creation – in its initial phase at least – would be played by the issuance of coins that featured *Virtus*. The intention of the author of this text, in relation to the title problem, is therefore to show the context of the creation and practical use of the minted at Constantine's initiative of his first mint issues, on which this ancient Roman military idea was immortalized.

Keywords: *virtus*; *virtus militum*; *virtus exercitus*; *virtus Augusti*; *virtus Constantini*; Roman army; fear

---

---

¹ Publikacja powstała w wyniku realizacji projektu badawczego finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanego na podstawie decyzji o numerze DEC-2017/25/B/HS3/02078.

² Dr hab. Ireneusz Łuć, adiunkt, Katedra Historii Starożytnej i Średniowiecznej, Instytut Historii, Wydział Historii i Archeologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin; e-mail: ireneusz.luc@poczta.umcs.lublin.pl; ORCID: 0000-0002-6388-2616.

Konstantyn Wielki (Caius Flavius Valerius Constantinus)³ w pierwszych latach rządów w Brytanii i w Galii starał się budować swój autorytet i pozycję, wzorując się pod tym względem na swoim ojcu Konstancjuszu I (Caius Flavius Valerius Constantius). Niewykluczone, że mógł on pierwotnie trzymać się ojcowskiej zasady, aby „zażarcie walczyć ze swoimi wrogami i delikatnie wspierać swoich poddanych”⁴. Kluczem do tak nakreślonego sposobu sprawowania rządów i preferowanej w taki też oto sposób polityki było oczywiście posiadanie silnej i lojalnej armii. Fakt, że Konstantynowi Wielkiemu będzie dane sprawnie przejąć dowództwo na oddziałami, które dotąd wchodziły w skład wojsk jego ojca, zdaje się tym bardziej sugerować jego doskonałe, osobiste rozeznanie i jednocześnie wyczucie, jeśli chodzi o znajomość realiów służby wojskowej i, co więcej, może też świadczyć o jego wyjątkowych, indywidualnych predyspozycjach w zakresie radzenia sobie z czekającymi na niego wyzwaniem i zadaniami na terenie prowincji, które wchodziły w skład tzw. „galijskiego Zachodu” państwa rzymskiego. Niebagatelną rolę w tym pierwszym okresie rządów syna Konstancjusza I, tj. formalnie od połowy 306 do 310 roku po Chrystusie, odegrała jego autokreacja i sposób kreowania indywidualnego wizerunku. W realizacji tego typu celów propagandowych nieodzowne w tym zakresie okażą się monety, na których, z woli Konstantyna Wielkiego, będą prezentowane starannie dobierane treści legend i formy wyobrażeń ikonograficznych. Pośród idei, na których propagowaniu wśród podległych sobie żołnierzy szczególnie mogło zależeć synowi Konstancjusza I, była starorzymska, wojskowa *Virtus*. To właśnie te emisje numizmatów, na których zostało uwiecznione to hasło, w pierwszej kolejności będą dedykowane podkomendnym Konstantyna Wielkiego.

Celem niniejszego artykułu jest zatem wyszczególnienie tych najwcześniejszych, najstarszych w mennicznym katalogu Konstantyna Wielkiego typów monet, na których została wyrażona idea *Virtus*, a której adresatami, pod względem przekazu propagandowego, byli żołnierze z jego armii. Na szczególną uwagę zasługuje również sprawa właściwego zrozumienia istoty idei *Virtus*, jeśli chodzi o perspektywę preferowanego u rzymskich żołnierzy zachowania w kontekście ich służby wojskowej, nie mówiąc już

³ *The Prosopography of the Latin Roman Empire*, t. 1, red. A.H.M Jones, Cambridge 1971, nr 4, 223-224 (dalej: PLRE); D. Kienast – W. Eck – M. Heil, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 2017, s. 286-291.

⁴ Eusebius, *Vita Constantini* I 13; PLRE, t. 1, nr 12, 227-228; Kienast – Eck – Heil, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, s. 269-271; Ch.M. Odahl, *Konstantyn i chrześcijańskie cesarstwo*, Oświęcim 2015, s. 122.

o próbie wskazania kontekstu historycznego okoliczności, które mogły towarzyszyć wybitu prezentowanych tu numizmatów.

***

Wśród monet Konstantyna Wielkiego⁵, na których uwieczniono ideę *Virtus*, są te, które zaczęto wybijać w rzymskich mennicach już na przełomie 306 i 307 roku po Chrystusie. I tak emisje, które są definiowane jako typ VIRTVS MILITVM, zostały przygotowane w Trewirze i w mennicy w Rzymie. Były to monety srebrne⁶. Co więcej, we wspomnianej mennicy w Trewirze (310 rok) oraz w mennicach ulokowanych w Arles, w Siscia i w Tesalonikach (od 317 roku) wybito złote numizmaty (*solidi*), na których widniała legenda o treści VIRTVS EXERCITVS GALL(ICA-NI). Wyrażenie VIRTVS EXERCIT(VS), które umieszczono na monetach brązowych (*folles*), można odczytać na numizmatach emitowanych w mennicach w egipskiej Aleksandrii, w Ticinum i w Akwilei. Takie samo hasło pojawiło się na emisjach monet brązowych, które przygotowano m.in. w Londynie, w Rzymie i w Lyonie (Lugdunum) (od 320 roku)⁷. Typ monety z legendą VIRT(VS) PERP(ETVA) AVG(VSTI), jako numizmat

---

⁵ PLRE, t. I, nr 4, 223-224; Kienast – Eck – Heil, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, s. 286-291.

⁶ *The Roman Imperial Coinage*, t. 6: *From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313)* ed. C.H.V. Sutherland – R.A.G. Carson, London 1967, nr 758-760, s. 216, nr 764-765, s. 217, nr 827-828, s. 224 (310 rok), nr 154-155, s. 370 (dalej: RIC 6). Por. RIC 6, nr 637-638, s. 205, nr 8-10, s. 280, nr 14a-15b, nr 18a-19b, s. 282, s. 300-301, s. 304-306, nr 75, s. 322, nr 78a-79b, s. 323, nr 103-106, s. 324, s. 332-333, s. 341, s. 344, nr 7a-8b, s. 351, nr 27a-29b, nr 32a-33, s. 352-353, nr 40a-42b, s. 354, nr 44a-44b, s. 355, nr 153, s. 370, nr 192-193, s. 375, s. 441-443, nr 32a-32n, s. 459, nr 43a-43b, nr 44a-44b, nr 45, nr 46a-46b, nr 47a-47b, nr 48, s. 460, nr 52a-53, nr 59-62, s. 461, nr 66a-66b, nr 67a-67b, nr 70, nr 71a-71b, s. 462, s. 488, nr 1a-1b, nr 2a-2b, s. 491, nr IIa-IIb, s. 494, nr 21-22, s. 497, s. 502-503, nr 6-18, s. 510-511, nr 4, s. 529, nr 8, nr 11, s. 530, s. 545, s. 551, nr 20, s. 555, nr 23, nr 26, s. 556, s. 573-576, nr 6, s. 579, nr 9a-9b, s. 661, nr 10a-13b, s. 662; *The Roman Imperial Coins*, t. 7: *Constantine and Licinius A.D. 313-337*, ed. P.M. Bruun, London 1966 (dalej: RIC 7) nr 66-67, nr 71-72, s. 507.

⁷ RIC 6, nr 820, s. 223, nr 359-360, s. 391, nr 120, s. 679; *Roman Imperial Coins*, t. 7: *Constantine and Licinius A.D. 313-337*, ed. P.M. Bruun, London 1966, nr 185-186, nr 191-193, nr 197-198, s. 109-110; nr 101-102, nr 105-107, nr 111-112, s. 129-130, nr 113-115, nr 122-124, s. 130, nr 192-194, s. 179, nr 249, nr 254, nr 257-258, s. 186-187, nr 115, s. 245, nr 202, s. 256, nr 204-205, nr 207, s. 257, nr 114, s. 376, nr 121, nr 126-127, nr 129, s. 377-378, nr 47-49, s. 399-401, nr 29-30, s. 427-428, nr 15-18, s. 501.

brązowy, został wybity w mennicy w Ticinum⁸. Z kolei w Lyonie, po 314 roku, została przygotowana moneta brązowa z hasłem VIRT(VS) CONSTANTINI AVG(VSTI)⁹.

Zwroty, które zostały wyszczególnione, były treścią legend umieszczonych na rewersach wspomnianych emisji. Słowa tychże legend – pomijając już fakt, czy je utrwalono w formie pełnej czy skróconej – zostały zapisane zgodnie z ruchem wskazówek zegara. Jeśli chodzi o treść tychże legend, to łączy się ona z symboliką wyobrażeń ikonograficznych, które umieszczono w centralnej części pól rewersów. Co do symbolicznego znaczenia tychże wyobrażeń natomiast, które są ograniczone treścią tytułowych legend, to wśród nich można dostrzec m.in. zarys konturu bram obozu wojskowego, którego zwieńczeniem mogły być – oczywiście w zależności od danej emisji – trzy lub cztery wieże wchodzące w skład obwarowań (typ monety z legendą VIRT(VS) MILIT(VM)). Na tych rewersach można też wyszczególnić wyobrażenia bóstw, jak np. Marsa (typy monet VIRT(VS) EXERCIT(VS) GALLICANI; VIRT(VS) PERPETVA AVG(VSTI)¹⁰, Herkulesa (typ z legendą VIRT(VS) PERPETVA AVG(VSTI)¹¹ i Słońca (Sol) (VIRT(VS) EXERCIT(VS))¹². Mogły też tam znaleźć się wyobrażenia trofeum, przy którym, po obu stronach, byli umieszczeni jeńcy. Na rewersach wyszczególnionych typów monet były także inne postaci. Wśród nich można wymienić Wiktorię, która była uosobieniem idei *Virtus* (VIRT(VS) EXERCIT(VS))¹³. Następnie pojawia się tam postać rzymskiego żołnierza (VIRT(VS) EXERCIT(VS))¹⁴ i, co ważne, wyobrażenie samego Konstantyna Wielkiego (VIRT(VS) CONSTANTINI AVG(VSTI)). Co więcej, wspomniani już jeńcy – jak choćby przy Marsie i przy Viktorii – byli umieszczeni u ich stóp. Postać jeńca została uwiecz-

⁸ RIC 6, nr 285, s. 263, nr 302-303, s. 265, nr 98-99, s. 295.

⁹ RIC 7, nr 29, s. 124. Moneta ta łączyła się z emisjami monet o treści VIRT(VS) AVG(VSTI), VIRT(VS) AVG(VSTI) N(OSTRI), VIRT(VS) AVG(VSTORVM) ET CAES(ARVM) i VIRT(VS) AVG(VSTORVM) ET CAES(ARVM) N(OSTRORVM). Patrz m.in. RIC 7, nr 34-37, s. 167, nr 503, s. 212, nr 4-6, s. 234, nr 307-309, s. 333, nr 35, s. 364, nr 28-30, s. 472, nr 102-104, s. 585.

¹⁰ Mars, nagi lub w stroju wojskowym z hełmem na głowie, był zwrócony w prawo. Mógł trzymać włócznię i trofeum.

¹¹ Herkules, nagi, zwrócony w lewo z pałką opartą o lewą nogę, walczy z lwem.

¹² Sol w greckiej chalmidzie (chlamys) stojący pośrodku, być może, platformy ze stopniami, podnoszący prawą rękę i trzymający glob ziemski w lewej.

¹³ Wiktoria, stojąca nago lub w stroju wojskowym, trzyma w dłoniach włócznię i tarczę.

¹⁴ Żołnierz w hełmie, stojący w lewo i patrzący w prawo, trzyma odwróconą pionowo włócznię, a lewą rękę opiera na tarczy.

niona w pozycji siedzącej u stóp cesarza Konstantyna Wielkiego, co doskonale można dostrzec na rewersie monety z legendą VIRTUS CONSTANTINI AVGVSTI. To tam władca ma na głowie hełm i jest ubrany w strój wojskowy. Postać Konstantyna była zwrócona w lewo. Cesarz trzymał w dłoniach włócznię oraz glob. Na kuli stała Viktoria zwrócona w stronę cesarza i trzymała w dłoni wieniec laurowy, który kierowała w stronę głowy władcy. Bogini chciała nim go uhonorować, a o prawą nogę syna Konstancjusza I była oparta tarcza.

Na awersach wymienionych monet, których treść legend i specyfika wyobrażeń nawiązywała do idei *Virtus*, było umieszczone popiersie Konstantyna. I to na tych pierwszych niejako stronach wyszczególnionych numizmatów, gdzie został zaprezentowany emitent danej emisji, można dostrzec portrety tego władcy, które są zwrócone zwykle w prawo. Na głowie Konstantyna Wielkiego można zobaczyć wieniec laurowy, a treść legend, które otaczały jego wyobrażenie, tworzą, w zależności od typu monety, następujące napisy: CONSTANTINVS AVGVSTVS), CONSTANTINVS P(IVS) F(ELIX) AVGVSTVS), FL(AVIVS) VAL(ERIANVS) CONSTANTINVS P(IVS) F(ELIX) AVGVSTVS) lub IMP(ERATOR) CONSTANTINVS P(IVS) F(ELIX) AVGVSTVS).

1. Geneza idei *Virtus*

Słowo *virtus*, jak pisał Marek Warron (Marcus Terentius Varro), oznaczało ‘męstwo’ i miało się wywodzić od wyrazu *virilitas* (grecka *andreia*) symbolizującego „płeć męską”, ale i samą „męskość”, rozumianą jako cechę naturalną. Marek Cynceron, nawiązując do genezy *Virtus* – ale już jako jednej z rzymskich cnót (*virtues*) – podkreślał, że wyraz, oznaczający tę ideę, miał pochodzić od łacińskiego *vir*, tj. od mężczyzny. Z kolei Festus (Sextus Pompeius Festus) w swoim leksykonie, w którym odwoływał się do gramatyka Marka Flakkusa (Marcus Verrius Flaccus), wyraził opinię, że imiona noszone przez Romulusa i Remusa miały łączyć się z *Virtus*, i że były one tożsame z „siłą” i „energią życiową”¹⁵.

¹⁵ Marcus Terentius Varro, *De lingua Latina* 5, 73; Marcus Tullius Cicero, *Tusculanae Disputationes* 2, 43; Sextus Pompeius Festus, *De verborum significatu* (ed. Lindsay), s. 327. Por. E. Forcellini, *Totius latinitatis lexicon*, t. 2, Londini 1828, s. 862-863; A.B. Bas, *Origin of Virtuality*, „Eikasias” 5 (2009) s. 88, 102; B. Awianowicz, *Przemiany w ikonografii Virtus w mennictwie rzymskim od republiki do Sewera Aleksandra*, „Biuletyn Numizmatyczny” 373 (2014) s. 1-2.

Wyraz *virtus*, który powstał poprzez dodanie końcówki „-tus”, miał zatem symbolizować „aktywność” i „jakość”. Robert Palmer, idąc za Kurtem Latte, zasugerował, że Rzymianie swoją *Virtus* mieli zapożyczyć od *Virtus* Latynów. I że, co więcej, potomkowie Romulusa w czasie modlitwy mieli odwoływać się do Marsa i Kwirinusa (Quirinus), prosząc ich o użyczenie im „męstwa” oraz „siły fizycznej”. Myles McDonnell podkreślał, że to właśnie *Virtus* łączyła się z „potęgą” Rzymian i że była ona dla nich ważna, jeśli chodzi o budowę ich świadomości i wewnętrznego, własnego „ja”¹⁶.

Dlatego *Virtus* – zanim zostanie włączona w poczet rzymskich personifikacji oraz stanie się inspiracją dla innych rzymskich cnót – pierwotnie była traktowana jako przede wszystkim „wzorzec zachowania” i „postępowania”. Rozumiana jako „męstwo” sama w sobie była dla Rzymian synonimem „siły” i „wytrwałości”. *Virtus* stanie się „symbolem całej rzymskiej rasy” – jak podkreślał to Marek Cynceron – i będzie religijnym oraz kulturowym wyznacznikiem rzymskiej wspólnoty.

Celem uformowanej przez Rzymian idei *Virtus* – jak sugerował to Marek Cynceron – było zneutralizowanie „strachu” i „lęku”, które pod względem psychicznym były przeciwieństwem „odwagi” (*fortitudo*). „Męstwo” powinno być immanentną cechą „odważnego mężczyzny” (*vir fortis*), a tylko taki mógł być zarówno dobrym człowiekiem, jak i obywatelem (*vir bonus – civis optimus*). Co istotne, słowo *vir*, które oznaczało przeciwieństwo ‘mężczyznę’ i które łącząc się z *virtus*, w somatycznej niejako perspektywie, miało być tożsame zarówno z „wojownikiem”, jak i „żołnierzem”¹⁷.

Analizowana idea dla wspomnianego już Marka Cyncerona w swojej psychologiczno-emocjonalnej treści była „pogardą dla śmierci i bólu”. *Virtus* – jeśli uwzględniliby się tylko tę wskazaną interpretację – byłaby dla Rzymian „pożądaną inklinacją ducha” czy może nawet lepiej, „inklinacją umysłu”. Byłaby postawą szczególnie ważną dla żołnierzy, którzy w czasie odbywania służby wojskowej szczególnie byli narażeni na presję strachu (*metus – timor – formido*)¹⁸. Wywołana nim reakcja paniki mogła

¹⁶ A. Ernout – A. Meillet – J. André, *Dictionnaire étymologique de la langue latine histoire des mots*, Paris 2001, s. 739; M. McDonnell, *Roman Manliness. Virtus and the Roman Republic*, Cambridge 2006, s. 2, przyp. nr 6 i 7.

¹⁷ L. Autin, *Virtus et Fortuna: le général et l'armée au combat chez Tacite*, „Vita Latina” 195-196 (2017) s. 208-209.

¹⁸ Marcus Tullius Cicero, *Tusculanae Disputationes* 2, 37-40.43: „[...] omnes rectae animi adfectiones virtutes appellentur [...]. Appellata est enim ex viro virtus; viri autem propria maxime est fortitudo, cuius munera duo sunt maxima mortis dolorisque contemptio”; Marcus Tullius Cicero, *Philippicae* 4, 13: „Virtus [...] propria est Romani generis et

złamać pod względem psychicznym nawet najbardziej doświadczonego żołnierza. Każda tego typu niekontrolowana forma zachowań była oczywiście sprzeczna z istotą rzymskiego „męstwa”. Dlatego do napiętnowania strachu i deprecjonowania jego istoty Rzymianie nawiązywali – wskazując niejako na jego wykluczenie – już w czasie, gdy świeżo przyjętym do służby wojskowej rekrutom nakazywali w czasie składania przysięgi wojskowej deklorować, że będą po prostu „dzielni”. Dla wspomnianego już Marka Cyncerona pierwszym krokiem na drodze do osiągnięcia *virtus* było „oswojenie” z widokiem przemocy i uodpornienie się na widok zadawanego w sposób fizyczny bólu oraz cierpienia. Szansę na „uodpornienie się” na strach miało zapewnić uczestniczenie w intensywnych treningach i szkoleniach wojskowych. Na praktyczny walor „przełamania strachu”, z którym powinni sobie poradzić rzymscy żołnierze w czasie służby, zwracał też uwagę Wegecjusz (Flavius Vegetius Renatus). W jego rozważaniach pojawia się termin *bellatores*, który, odnosząc się do „najlepszych żołnierzy”, zdawał się sugerować ich męstwo i odwagę w walce¹⁹.

Wracając jeszcze do rozważań Marka Cyncerona na temat *Virtus* i sposobów, za pomocą których było – oczywiście w jego osobistym mniemaniu – najłatwiej niejako osobiście osiągnąć tę ideę, to, jak twierdził ten słynny Arpinata, najważniejszą z umiejętności o charakterze mentalno-psychicznym powinno być „przyzwyczajenie się” zarówno do przymusu znoszenia trudów służby wojskowej, jak i świadome uodpornienie się na strach, który mogła wywołać obawa przed doznaniem bólu fizycznego²⁰.

Już na podstawie tych tak pobieżnie przybliżonych rozważań Marka Cyncerona można zauważyć, że idea *Virtus* była w swej formie o wiele bardziej złożona, niż mogłoby się to z pozoru wydawać. Ważną składową tej „wewnętrznej siły”, oprócz wyniesionego z domu wychowania, wykształcenia i przygotowania pod względem fizycznym, była wewnętrzna, indywidualna motywacja, którą powinien się kierować świadomy swojego statusu Rzymianin. Marek Cynceron zachęcał, aby samodzielnie dążyć do wydobywania ze swojej „nieśmiertelnej duszy” ukrytej tam idei – definicji „męstwa” (*species Virtutis*). I pod tym względem autor *Rozmów tuskulańskich* wprost niejako będzie nawiązywać do treści traktatu Platona *O nieśmiertelności duszy*. Co ważne, w niespełna dwa lata, kiedy Marek Cynceron zakończy pi-

---

seminis”; K. Stawecka, *Virtus jako ideał życiowy w piśmiennictwie przedcyncerońskim*, RH 16/3 (1968) s. 73-74.

¹⁹ PLRE I, s. 763. Por. Vegetius, *Epitoma rei militaris*, 1, 3; 1, 13; 1, 20; 2, 23; 3, 4; 3, 12; 3, 14, ed. M.D. Reeve, Oxonii 2004 (dalej DRM).

²⁰ Por. Marcus Tullius Cicero, *Tusculanae Disputationes* 2, 35-40.49.

sać wspomniane *Rozmowy tuskulańskie* (tj. w 45 roku przed Chrystusem), jemu samemu będzie dane zmierzyć się z wyrokiem śmierci, jaki wydali na niego nowi triumwirowie Rzymu (43 rok)²¹.

Idea *Virtus* miała zatem przemożny wpływ na kształtowanie rzymskiej mentalności. Dlatego już w okresie Republiki Rzymskiej stanie się ona przedmiotem kultu. To dla personifikacji *Virtus* i *Honos* (tj. honoru) zostanie wybudowana świątynia w Rzymie²². I to sprzed tej oto świątyni przy Porta Capena będzie się rozpoczynać coroczny konny przemarsz rzymskich ekwitów (*transvectio equitum*).

Warto też wspomnieć, że *Virtus* pojawi się także na emisjach republikańskich monet. Dokładnie w latach siedemdziesiątych I wieku przed Chrystusem zostaną wybite srebrne denary, na których (awers) zostało po raz pierwszy uwiecznione symboliczne wyobrażenie zarówno samej idei *Virtus*, jak i personifikacji *Virtus* w towarzystwie bogini *Honos*. Za emisję tych typów monet byli odpowiedzialni Manius Akwilius (Manius Aquilius), Kwintus Fufius Kalenus (Quintus Fufius Calenus) i Kordus (Cordus). W przypadku pierwszego z tych wymienionych nadzorców, triumwirów monetarnych (triumvir monetalis) republikańskiej mennicy w Rzymie, trzeba wskazać, że tą swoją emisją dedykowaną bogini Wiktorii (awers) i personifikacji wyspy Sycylia chciał on upamiętnić swojego dziadka, Maniusa Akwilliusa (Manius Aquillius), konsula 101 roku przed Chrystusem, który pod koniec II wieku przed Chrystusem dowodził operacją tłumienia buntu niewolników na tej właśnie wyspie²³.

2. Idea *Virtus* i Konstantyn Wielki

Analizowany fenomen rzymskiej *Virtus* stanie się popularnym motywem na monetach władców państwa rzymskiego. Wyobrażenie tej idei przybierze postać personifikacji – w hełmie, w zbroi i w płaszczu wojskowym, trzymającej *parazonium* i włócznię. Na emisjach monet brązowych cesarza Domicjana (Titus Flavius Domitianus) w latach siedemdziesiątych I wieku po Chrystusie pojawi się legenda o treści VIRTVS AVGVSTI,

²¹ Marek Antoniusz, Marek Lepidus i Oktawian.

²² Z inicjatywy Marka Klaudiusza Marecellusa (Marcus Claudius Marcellus) i jego syna. Z kolei Gajusz Mariusz poświęcił świątynię tej parze bóstw dla upamiętnienia swojego zwycięstwa nad Cymbriami i Teutonami w 101 roku przed Chrystusem.

²³ RRC 1, nr 401, nr 403 str. 412-413; T.R.S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic*, t. 1, New York 1951, s. 570-571.

tj. ‘Męstwo Augusta’. W wymiarze propagandowym zaś *Virtus* będzie interpretowana jako „rzymska cecha narodowa”, dzięki której Rzymianie staną się „panami” nad innymi podbitymi społecznościami. W III wieku po Chrystusie na ówczesnych numizmatach pojawi się wyrażenie *VIRTUS AVGVSTORVM*, co było nawiązaniem już do „Męstwa Augustów” – cesarzy państwa rzymskiego²⁴. W sposób ścisły bite wówczas emisje łączyły się z koniecznością opłacenia żołnierzy wojsk rzymskich i z zamiarem propagowania wśród nich idei *Virtus Avgvsti* rozumianej jako ‘Męstwo Augusta’, tj. danego władcy Rzymu.

Przechodząc teraz do tytułowej idei *Virtus* na monetach Konstantyna Wielkiego, należy pamiętać, że zanim zostanie on cesarzem państwa rzymskiego, będzie miał wcześniej okazję samemu poznać niejako z autopsji warunki służby wojskowej. Co więcej, wspomniany Konstantyn, i to pomimo wieloletniej rozłąki z Konstancjuszem I, swoim ojcem – który był także bardzo doświadczoneym i energicznym żołnierzem oraz dowódcą – szybko też zrozumie, że podstawą sprawowania władzy w państwie rzymskim było uzyskanie poparcia ze strony żołnierzy²⁵.

Konstantyn jeszcze w latach dziewięćdziesiątych III wieku po Chrystusie służył u boku Dioklecjana (Caius Aurelius Valerius Diocletianus)²⁶, otrzymawszy awans na stopień trybuna wojskowego. Jako oficer brał on udział w walkach z barbarzyńcami nad Dunajem (296 rok). Co więcej, do wiosny 305 roku służył on na Wschodzie już jako dowódca w armii rzymskiej, otrzymawszy wcześniej promocję na stopień trybuna pierwszej rangi (*tribunus ordinis primi*). Konstantyn miał się cieszyć sympatią swoich podkomendnych. Pełniąc służbę wojskową, doskonale musiał orientować się w sytuacji prześladowanych wówczas w państwie rzymskim chrześcijan. Wiedział też, że religia chrześcijańska zyskiwała coraz liczniejsze grono wyznawców, wśród których było też wielu rzymskich żołnierzy służby czynnej oraz weteranów²⁷.

²⁴ Awianowicz, *Przemiany w ikonografii Virtus w mennictwie rzymskim od republiki do Sewera Aleksandra*, s. 3-10.

²⁵ T.D. Barnes, *Lactantius and Constantine*, JRS 63 (1973) s. 29-31; J. Burckhardt, *Czasy Konstantyna Wielkiego*, Warszawa 1992, s. 210; Odahl, *Konstantyn i chrześcijańskie cesarstwo*, s. 94-95; Kienast – Eck – Heil, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, s. 269-271.

²⁶ Kienast – Eck – Heil, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, s. 257-260.

²⁷ Por. m.in. Eusebius, *HE* VII 11, 20; VII 15, 2; VIII 4, 2-4; G.E.M. de Ste. Croix, *Aspects of the „Great” Persecution*, HTR 47/2 (1954) s. 76, 111; P. Keresztes, *From the Great Persecution to the Peace of Galerius*, VigCh 37/4 (1983) s. 380-381, 387; Odahl,

Wybicie monet, na których można przeczytać legendy o treści VIRTVS MILITVM i VIRTVS EXERCITVS GALL(ICANI), łączyło się już z faktem objęcia władzy przez Konstantyna na ziemiach, które można by było określić mianem galijskiego Zachodu państwa rzymskiego. Aktu obwołania Konstantyna imperatorem i augustem na wspomnianych ziemiach prowincji rzymskich dokonali żołnierze Konstancjusza I, jego ojca²⁸. Miało to miejsce 25 lub 26 lipca 306 roku w Yorku w Brytanii na terenie obozu wojskowego. Nieco później sam Konstantyn zostanie uznany przez Galeriusza (Caius Galerius Valerius Maximianus) cezarem w ramach obowiązującego wówczas w państwie rzymskim systemu tetrarchii. Warto też pamiętać, że syn Konstancjusza, i to dwukrotnie za sprawą Galeriusza, jako rzymskiego augusta, zostanie formalnie „zdegradowany” do rangi wspomnianego cezara²⁹.

Konstantyn, w świetle zachowanych relacji źródłowych, jeśli chodzi o jego pierwsze lata rządów na terenie zachodnich prowincji rzymskich, starał się wiernie w tym zakresie naśladować Konstancjusza I. Z kolei jego ojciec – przed swoją śmiercią w lipcu 306 roku – chcąc mu ułatwić szybkie i efektywne przejęcie władzy na tych ziemiach, gdzie było im dane wspólnie wówczas rządzić, kazał podległym sobie rzeźbiarzom wykonać popiersia z wizerunkiem Konstantyna, które miały być następnie ulokowane na terenie głównych miast i obozów wojskowych w podległej im części państwa rzymskiego.

Zadaniem pracowników mennic było natomiast wybicie serii monet, na których zostały uwiecznione portrety Konstantyna³⁰. I w taki oto sposób na polecenie Konstancjusza I zostały przygotowane emisje, które pod względem wyobrażeń ikonograficznych oraz umieszczonych na nich treści legend były bardzo podobne do wcześniejszych emisji. Te najstarsze numizmaty, które były dedykowane Konstantynowi, zostały wybite na przełomie 306 i 307 roku. I to te monety trafiły następnie do obiegu wśród żołnierzy i mieszkańców, którzy żyli na ziemiach tzw. galijskich cesarzy.

Konstantyn i chrześcijańskie cesarstwo, s. 45, 114-115; M. Starowiejski, *Męczennicy pierwszych wieków chrześcijaństwa*, Kraków 2020.

²⁸ Burckhardt, *Czasy Konstantyna Wielkiego*, s. 38, 204.

²⁹ Kienast – Eck – Heil, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, s. 272- 275.

³⁰ Pod kontrolą Konstancjusza, a potem i samego Konstantyna, znajdowały się wówczas trzy mennice. Były to ośrodki w Londynie, Lyonie i w Trewirze – D.N. Christodoulou, *The Figures of Ancient Gods on the Coinage of Constantine the Great (306-337 A.D.)*, Athens 1998, s. 8.

Tak byli określani wspomniani już Konstancjusz I i jego syn Konstantyn. Umieszczenie na awersach wybitych wówczas monet portretu Konstantyna w sposób niejako namacalny pozwoli poznać jego twarz poddanym Konstancjusza, jego ojca. Przykładem jednej z najwcześniejszych takich właśnie emisji monet, bo datowanej na 307 rok, był na pewno numizmat, który zostały wybite w mennicy w Londynie, na którym została uwieczniona idea *Virtus* Konstantyna. Syn, nieżyjącego już wtedy Konstancjusza I, jeśli chodzi o treść umieszczonej wokół jego portretu legendy (awers), był już tam tytułowany mianem cesarza. Na rewersie jego wyobrażenie zostało uchwycone, kiedy, jadąc na koniu, przeskakiwał on nad siedzącym na ziemi wrogiem. Konstantyn trzymał w dłoniach, oprócz uzdy końskiej, lancę i tarczę. A siedzący na ziemi przeciwnik był rozbrojony³¹. Utrwalona na rewersie tej monety scena nawiązywała do okoliczności podróży Konstantyna do jego ojca w Galii. W tę podróż postanowił on wyruszyć z Nikomedii, obawiając się, że nie otrzyma na nią ostatecznej zgody ze strony Galeriusza. Dlatego, chcąc uniknąć pościgu, Konstantyn kazał zabijać konie, na których przejechał dany odcinek drogi – z których nie mogliby skorzystać ścigający go żołnierze augusta – a zabierał z postoju konie wypoczęte. I w taki też oto sposób „odważnie” (*Virtus*) – co ilustruje wspomniana już scena z rewersu tej monety – udało mu się uniknąć zasadzki ze strony Galeriusza i dotrzeć jednocześnie na wezwanie ciężko chorego ojca³².

Na terenie Brytanii syn Konstancjusza I weźmie udział w kampanii przeciwko plemieniu Piktów (306 rok). Z kolei po opuszczeniu wyspy Konstantyn wyląduje na terenie Galii. To tu jednym z jego pierwszych zadań będzie nadzorowanie prac związanych z naprawą miejscowych dróg. Następnie, już we wrześniu 307 roku przed Chrystusem, będzie on dowodził wyprawą do Germanii, w której odniesie swoje pierwsze samodzielne zwycięstwo. I to zapewne w związku z tymi misjami – bo i przy naprawie dróg często pracowali żołnierze wojsk rzymskich – mogła mieć miejsce emisja monet, na których zostały umieszczone legendy o treści *VIRTUS MILITVM* i *VIRTUS EXERCITVS GALL(ICANI)*. Te wspomniane typy numizmatów mogły trafić w ręce rzymskich podkomendnych Konstantyna, zarówno jako należny im żołd, jak i jako pieniężna nagroda. Pretekstem, aby wypłacić żołnierzom okolicznościowe nagrody (*donativa*), mógł

³¹ L. Stewartby, *Virtus, a new London Type for Constantine Caesar (AD 307)*, „The Numismatic Chronicle” 156 (1996) s. 157-163.

³² Por. T.D. Barnes, *Imperial Campaigns, A. D. 285-311*, „Phoenix” 30/2 (1976) s. 191. Zdaniem Charles’a M. Odahla (*Konstantyn i chrześcijańskie cesarstwo*, s. 120-121) Konstantyn miał dotrzeć do Konstancjusza w lecie 305 roku.

być również fakt uczczenia rozpoczęcia współrządów przez Konstantyna wraz z Konstancjuszem, jego ojcem. Innym powodem emisji wskazanych numizmatów mogła być również druga jego kampania przeciwko Germanom, do której doszło na jesieni 308 roku. Wówczas Konstantyn pokonał w walce Franków i Brukterów³³. Kiedy dotarł do Trewiru, musiał niejako z marszu wyruszyć przeciwko tym germańskim wojownikom. Ci po przeprawieniu się przez Ren przypuścili atak na cywilne osady ulokowane po rzymskiej stronie rzeki. Konstantyn w zimie z 309 na 310 rok po wybudowaniu mostu na Renie rozpoczął zwycięsko zakończoną wyprawę przeciwko Frankom i Brukterom³⁴.

Nie można wykluczyć, że emisje monet, na których były umieszone legendy i wyobrażenia, które odwoływały się do *Virtus* żołnierzy z oddziałów Konstantyna, mogły się też okazać ważnym argumentem, który mógł mu zapewnić ich lojalność. Zwłaszcza zaś w sytuacji, kiedy to Maksymian (Marcus Aurelius Valerius Maximianus)³⁵, teść Konstantyna, podjął próbę wywołania przeciwko niemu buntu, gdyż chciał odebrać mu władzę na terenie podległych mu rzymskich prowincji. Żołnierze pozostali wówczas wobec niego lojalni, a Maksymian za zdradę zapłacił swoim życiem³⁶.

Warto też pamiętać, że przed 311 rokiem Konstantyn, choć będzie formalnie wspierał budowę pogańskich świątyń i wspomagał finansowo oficjalne kultury religijne – tak jak to robili inni rządzący wówczas w państwie rzymskim tetrarchowie – to, co ważne, nie będzie on już prześladował chrześcijan na podległych sobie ziemiach. Syn Konstancjusza zgodzi się na zwrot dóbr, które należały pierwotnie do wspólnot chrześcijańskich³⁷.

Przełom 310 i 311 roku przyniesie ze sobą śmierć trzech ówczesnie sprawujących władzę tetrarchów. Byli oni członkami cesarskiego kolegium i, jak się okaże, to właśnie zdarzenie będzie początkiem końca pogańskiej tetrarchii w ramach rzymskiego Zachodu. W przeszłość zaczną odchodzić symboliczne wyobrażenia Herkulesa i Jowisza, które do tej pory były nie-

³³ Barnes, *Imperial Campaigns, A. D. 285-311*, s. 191-192.

³⁴ T.D. Barnes, *The Victories of Constantine*, ZPE 20 (1976) s. 150-151.

³⁵ Kienast – Eck – Heil, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, s. 262-265.

³⁶ Barnes, *Lactantius and Constantine*, s. 41; Burckhardt, *Czasy Konstantyna Wielkiego*, s. 213.

³⁷ Por. Odahl, *Konstantyn i chrześcijańskie cesarstwo*, s. 139: „Choć Konstantyn wybudował pogańskie świątynie i wyznawał oficjalne kultury [...] odrzucił krzywdzenie wyznawców chrześcijańskiego Boga w zachodnich rejonach rzymskiego świata. Zgodził się na zwrot wspólnych dóbr Kościoła i pozwolił na publiczne wyznawanie wiary w jego prowincjach”.

odłącznymi elementami ikonograficznymi poszczególnych emisji monet³⁸. I w takich to też okolicznościach zostanie otwarta droga do zerwania z dotychczas obowiązującym sposobem autoprezentacji władców rządzących w państwie rzymskim.

Konstantyn, co ważne, zrezygnuje z typowego dla rzymskich tetraarchów sposobu przedstawiania ich portretów. Lansowany przez nich typ wizerunku wyróżniał się abstrakcyjnym, „kubicznym” zarysem głowy i umownością rysów. Jak podkreśla Frank Kolb, portrety tetraarchów, oddające ich militarny charakter, były masywne, kanciaste, osadzone na mocnym karku. Rysy ich twarzy były pozbawione harmonii i „grubo ciosane”. Ich mocno pobrużdżone czoła miały stanowić odbicie ideału władcy energicznego i budzącego strach wśród swoich wrogów. To od tej zasady tzw. „ograniczonej zgodności” postanowi odstąpić w swoich portretach syn Konstancjusza I, który, chcąc podkreślić swoją charyzmę, będzie odąd dążył do wyidealizowania stylizacji wizerunku swojej twarzy oraz uwiecznianej sylwetki³⁹.

Wracając jeszcze do 310 roku i do osoby Konstantyna Wielkiego, to za sprawą nieznanego z imienia mówcy z Autun, który był autorem panegiryku (*Pan. Lat.* 6 [7]) – a cała ta mowa została wygłoszona w Trewirze – miał on wykonać według tej przepowiedni misję, której celem była wyprawa do świątyni Apollona w Grand. To tam Konstantyn miał dostąpić wizji⁴⁰. I jak dalej w swej przemowie wieścił retor – a co zawierał tekst streszczanego panegiryku – Konstantyn, docierając na miejsce, miał się tam spotkać ze wspomnianym Apollonem i, co ważne, z towarzyszącą mu tam boginią Zwycięstwa, tj. *Victorią*. Wspomniana w tej części panegiryku bogini była symboliczną emanacją idei *Virtus*. I to od tej Wiktorii, syn Konstancjusza – jak dalej wieścił mówca z Autun – miał otrzymać wieniec laurowy, który symbolicznie oznaczał życie i panowanie przez długie lata. Co więcej, jak miał głosić retor w streszczanym panegiryku, Konstantyn, spotykając

³⁸ Jowisz (Jovians) był boskim patronem dla Galeriusza i Maksymina Daji (Caius Galerius Valerius Maximinus), cesara. Bóstwo Słońca (Sol Invictus) było patronem dla wspomnianego już Maksymina Daji i prawdopodobnie dla Konstancjusza I. Ojciec Konstantyna i Flawiusz Sewer (Flavius Valerius Severus), cesarz, za patrona mieli też Herkulesa, a „osobistym patronem” Flawiusza Sewera miał być też Mars.

³⁹ Por. F. Kolb, *Ideal późnoantycznego władcy. Ideologia i autoprezentacja*, Poznań 2008, s. 42-43, 84-85.

⁴⁰ Por. B.S. Rodgers, *Divine Insinuation in the „Panegyrici Latini”*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte” 35/1 (1986) s. 69-104; T.G. Elliott, *The Language of Constantine's Propaganda*, „Transactions of the American Philological Association” 120 (1990) s. 349-353.

się z Apollinem, w postaci tegoż bóstwa miał ujrzeć samego siebie. I to przed nim miała się otworzyć perspektywa wizji przyszłości, która, według boskiej pieśni bardów, wróżyła mu panowanie nad całym ówczesnym światem. Wspomniany retor ze streszczanego panegiryku chwalił też Konstantyna za jego hojną dobroczynność na rzecz świątyń z terenu rzymskiej Galii. Dziękował mu za plan budowy nowych obiektów w Trewirze i wyrażał nadzieję, że i świątynia Apollona, w jego ojczystym Autun, także otrzyma od cesarza dary.

Właśnie ta tak niezwykle skrótowo przybliżona treść mowy retora z Autun obwieszczała nową ideologię Konstantyna. Jej ikonograficznym zapisem było natomiast wyobrażenie i treść legendy, która widnieje na rewersie brązowego numizmatu [vide Aneks], gdzie w środku pola został uwieczniony sam cesarz i wspomniana już bogini Wiktoria z wieńcem laurowym w dłoni.

Konstantyn poprzez wizję nakreśloną w przemówieniu retora z Autun w takich też niejako okolicznościach miał zostać przez niego zachęcony, aby odrzucić tym samym cały system tetrarchii jako sposób sprawiania władzy w państwie rzymskim. Treść przywołanego panegiryku będzie też zachętą dla syna Konstancjusza, aby powrócił do dynastycznej tradycji, która obowiązywała przed modelem rządów, jakie ustanowił Dioklecjan na przełomie III i IV wieku. Co ważne, Konstantyn już niedługo – bo raptem za niecałe dwa lata – zrobi kolejny, ważny krok, aby zasygnalizowana wizja retora z Autun mogła się urzeczywistnić. Będąc wierny swojej *Virtus*, wyruszy na czele wojsk w stronę Alp i rozpocznie podbój Rzymu i Italii, co będzie oczywiście początkiem realizacji zapowiedzianej mu w Trewirze przepowiedni.

***

W 311 roku, na okoliczność jubileuszu pięciolecia rządów Konstantyna, na monetach pojawiają się wyobrażenia jego portretu imitującego wizerunki samego Oktawiana Augusta (Caius Iulius Caesar Octavianus Augustus). Na bitych wówczas z jego woli monetach został on przedstawiony jako przystojny młody mężczyzna, ubrany w rzymski strój wojskowy, ale bardziej w stylu Apollona niż emanującego siłą fizyczną mitycznego Herkulesa lub boga Marsa⁴¹. Dlatego nie można wykluczyć, że na przełomie 310 i 311 roku, już po odwiedzeniu świątyni Apollona w Grand, to właśnie

---

⁴¹ Por. Kolb, *Ideal późnoantycznego władcy. Ideologia i autoprezentacja*, s. 84-85.

ten bóg, czy może ściślej jego emanacja, tj. bóstwo Słońca (Sol Invictus), stanie się, na krótko⁴², boskim patronem Konstantyna Wielkiego.

Bibliography

Sources

- Cicero Marcus Tullius, *Ad Herennium libri VI / Ad C. Herennium libri IV de ratione dicendi (Rhetorica ad Herennium)*, tł. H. Caplan, ed. T.E. Page *et al.*, Harward 1968.
- Cicero Marcus Tullius, *De finibus bonorum et malorum*, tł. H. Rackham, ed. T.E. Page *et al.*, London – New York 1914.
- Cicero Marcus Tullius, *De Natura Deorum, Academica*, tł. H. Rackham, ed. E.H. Warmington *et al.*, Harward 1967.
- Cicero Marcus Tullius, *Philippicae*, tł. C.A. Walter – M.A. Ker, ed. T.E. Page *et al.*, LCL, Harward 1957; *Philippics 3-9, edited with introduction, translation and commentary by G. Manuwald*, t. 1-2, Berlin – New York 2007.
- Cicero Marcus Tullius, *Tusculanae Disputationes*, tł. J.E. King, ed. T.E. Page *et al.*, LCL, Harward 1966.
- Eusebius Caesariensis, *Vita Constantini*, ed. I.A. Heikel, GCS 7, Leipzig 1902, s. 3-148, tł. T. Wnętrzak, *Euzebiusz z Cezarei, Życie Konstantyna*, ŻMT 44, Kraków 2007.
- Eusebius Caesariensis, *Historia ecclesiastica*, ed. i tł. K. Lake – J.E.L. Oulton – H.J. Lawlor, *Ecclesiastical History (Books I-X)*, t. 1-2, London 1942; tł. A. Caba, *Euzebiusz z Cezarei, Historia kościelna*, Kraków 2013.
- Festus Sextus Pompeius, *De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*, ed. W.M. Lindsay, Stuttgartiae – Lipsiae 1997.
- Gellius Aulus, *Noctes Atticae*, tł. J.C. Rolfe, *The Attic Nights of Aulus Gellius*, t. 1-3, ed. G.P. Goold *et al.*, Harward 1927.
- Lactantius, *De mortibus persecutorum*, ed. S. Brandt, CSEL 27/2, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1897.
- Panegyrici Latini*, w: *In Praise of Later Roman Emperors. The Panegyrici Latini*, tł. R.A.B. Mynors, ed. C.E.V. Nixon – B.S. Rodgers, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1994.

⁴² O konwersji Konstantyna Wielkiego na chrześcijaństwo patrz m.in. A. Ziółkowski, *Problem nawrócenia Konstantyna w nowożytniej historiografii*, „Przegląd Historyczny” 77/3 (1986) s. 533; Elliott, *The Language of Constantine’s Propaganda*, s. 351; S. Bralewski, *Boże zwycięstwo (εὐθεος νίκη) – „ideologia triumfu” w Historii kościelnej Euzebiusza z Cezarei*, *VoxP* 63 (2015) s. 331-351; S. Bralewski, *Konwersja Konstantyna Wielkiego na chrześcijaństwo w świetle jego własnego świadectwa – kilka uwag*, „Przegląd Nauk Historycznych” 15/2 (2016) s. 45-79; S. Bralewski, *Symmachia cesarstwa rzymskiego z Bogiem chrześcijan (IV-VI wiek)*, t. 1: „Niezwykła przemiana” – narodziny nowej epoki, Łódź 2018.

Studies

- Aujac G., *Sur une définition d'ἀρετή*, „Revue des Études Grecques” 82 (1968) s. 390-403.
- Autin L., *Virtus et Fortuna: le général et l'armée au combat chez Tacite*, „Vita Latina” 195-196 (2017) s. 207-231.
- Awianowicz B., *Przemiany w ikonografii Virtus w mennictwie rzymskim od republiki do Sewera Aleksandra*, „Biuletyn Numizmatyczny” 373 (2014) s. 1-18.
- Axtell H.L., *The Deification of Abstract Ideas in Roman Literature and Inscriptions*, Chicago 1907.
- Barnes T.D., *Imperial Campaigns, A. D. 285-311*, „Phoenix” 30/2 (1976) s. 174-193.
- Barnes T.D., *Lactantius and Constantine*, „The Journal of Roman Studies” 63 (1973) s. 29-46.
- Barnes T.D., *The Victories of Constantine*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 20 (1976) s. 149-155.
- Bas A.B., *Origin of Virtuality*, „Eikasia” 5 (2009) s. 80-109.
- Bralewski S., *Boże zwycięstwo (ἐνθροος νίκη) – „ideologia triumfu” w „Historii kościelnej” Euzebiusza z Cezarei*, „Vox Patrum” 63 (2015) s. 331-351.
- Bralewski S., *Konwersja Konstancyna Wielkiego na chrześcijaństwo w świetle jego własnego świadectwa – kilka uwag*, „Przegląd Nauk Historycznych” 15/2 (2016) s. 45-79.
- Bralewski S., *Symmachia cesarstwa rzymskiego z Bogiem chrześcijan (IV-VI wiek)*, t. 1: „Niezwykła przemiana” – narodziny nowej epoki, Łódź 2018.
- Broughton T.R.S., *The Magistrates of the Roman Republic*, t. 1-2, New York 1951-1952.
- Burckhardt J., *Czasy Konstancyna Wielkiego*, Warszawa 1992.
- Christ K., *Historia Cesarstwa Rzymskiego. Od Augusta do Konstancyna*, Poznań – Gniezno 2016.
- Christodoulou D.N., *The Figures of Ancient Gods on the Coinage of Constantine the Great (306-337 A.D.)*, Athens 1998.
- Crawford M.H., *Roman Republican Coinage*, t. 1-2, Cambridge 1974.
- Croix de Ste. G.E.M., *Aspects of the „Great” Persecution*, „The Harvard Theological Review” 47/2 (1954) s. 75-113.
- Eisenhut W., *Virtus als göttliche Gestalt*, w: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, red. H. Gärtner, Suppl. Band 14, München 1974, s. 896-910.
- Elliott T.G., *The Language of Constantine's Propaganda*, „Transactions of the American Philological Association” 120 (1990) s. 349-353.
- Ernout A. – Meillet A. – André J., *Dictionnaire étymologique de la langue latine histoire des mots*, Paris 2001.
- Fahmy A., *Moral and Political Significance of the Term „Virtus” in Plautus' Amphitruo*, „Classical Papers” 11 (2012) s. 279-292.
- Fears J.R., *The Cult of Virtues and Roman Imperial Ideology*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2, 17, 2, New York 1981, s. 827-948.

- Fears J.R., *The Theology of Victory at Rome: Approaches and Problems*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 2, 17, 2, New York 1981, s. 736-826.
- Feger R., *Virtus bei Tacitus*, „Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft” 3 (1948) s. 301-315.
- Forcellini E., *Totius latinitatis lexicon*, ed. J. Bailey, t. 1-2, Londini 1828.
- Gnecchi F., *I medaglioni romani, descritti ed illustrati da Francesco Gnecchi*, t. 1-3, Milano 1912.
- Jones A.H.M., *The Later Roman Empire 284-602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, t. 1-3, Oxford 1986.
- Keresztes P., *From the Great Persecution to the Peace of Galerius*, „Vigiliae Christianae” 37/4 (1983) s. 379-399.
- Kienast D. – Eck W. – Heil M., *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 2017.
- Kolb F., *Ideal późnoantycznego władcy. Ideologia i autoprezentacja*, Poznań 2008.
- Lenski N., *Constantinus*, w: *Lives of the Caesars*, ed. A.A. Barrett, Oxford 2008, s. 255-279.
- Lind L.R., *Roman Religion and Ethical Thought: Abstraction and Personification*, „The Classical Journal” 69 (1973-1974) s. 108-119.
- Łuć I., *Od „fortes milites” do „muli Mariani” – fenomen siły fizycznej żołnierzy wojsk rzymskich w okresie republiki rzymskiej*, „Res Historica” 46 (2018) s. 29-54.
- Łuć I., *Si vis pacem, para bellum – wizja armii rzymskiej w świetle Epitoma rei militaris Wegecjusza*, „Vox Patrum” 75 (2020) s. 317-344.
- Łuć I., *Wojskowe monety Nerona. Typy ADLOCVT COH i DECVR SIO*, „Vox Patrum” 67 (2017) s. 361-372.
- Łuć I., *Żołnierze scholae palatinae – „nowi pretorianie” późnego cesarstwa*, „Vox Patrum” 66 (2016) s. 253-275.
- Mason H.J., *Greek Terms for Roman Institutions. A Lexicon and Analysis*, Toronto 1974.
- McDonnell M., *Roman Manliness. Virtus and the Roman Republic*, Cambridge 2006.
- Mikocki T., *Zgodna, pobożna, płodna, skromna, piękna... Propaganda cnót żeńskich w sztuce rzymskiej*, Wrocław 1997.
- Odahl C.M., *Konstantyn i chrześcijańskie cesarstwo*, Oświęcim 2015.
- Palmer R.E.A., *The Archaic Community of the Romans*, Cambridge 1970.
- Prosopography of the Later Roman Empire*, t. 1-2, ed. A.H.M. Jones – J.R. Martindale – J. Morris, Cambridge 1971-1980.
- Rodgers B.S., *Divine Insinuation in the „Panegyrici Latini”*, „Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte” 35/1 (1986) s. 69-104.
- Roman Imperial Coins*, t. 7: *Constantine and Licinius A.D. 313-337*, red. P.M. Bruun, London 1966.
- Salamone G., *L'imperatore e l'esercito. Tipi monetali di età romano-imperiale*, Falzea – Reggio 2004.

- Śnieżewski S., *Koncepcja historii rzymskiej w Ab Urbe Condita Liwiusza. Aspekt filozoficzno-polityczny*, Kraków 2000.
- Starowiejski M., *Męczennicy pierwszych wieków chrześcijaństwa*, Kraków 2020.
- Stawecka K., *Virtus jako ideał życiowy w piśmiennictwie przedcycerońskim*, „Roczniki Humanistyczne” 16/3 (1968) s. 73-92.
- Stewartby L. *Virtvs, a new London Type for Constantine Caesar (AD 307)*, „The Numismatic Chronicle” 156 (1996) s. 157-163.
- Stöbl F., *Personifkationen*, w: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, t. 19/1, red. W. Kroll, Stuttgart 1937, s. 1042-1058.
- The Roman Imperial Coinage*, t. 6: *From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313)*, red. C.H.V. Sutherland – R.A.G. Carson, London 1967.
- Thompson G.G., *The Application of Citations in the Prose Corpus of Lucius Annaeus Seneca: A Digital Approach*, The University of Auckland 2016 (diss.).
- Wardle D., *Virtus*, w: *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, t. 12/2, red. H. Cancik – H. Schneider, Stuttgart 2002, s. 248-249.
- Wnętrzak T., *Znaczenie pojęć filozoficzno-politycznych w De Civitate Dei Św. Augustyna*, Kraków 2002.
- Zimbard P., *Psychologia i życie*, Warszawa 2009.
- Ziółkowski A., *Problem nawrócenia Konstancy w nowożytnej historiografii*, „Przeгляд Historyczny” 77/3 (1986) s. 525-534.

Aneks

Awers

IMP CONSTANTINVS P F AVG
 Imp(erator) Constantinus P(ius) F(elix) Aug(ustus)

Rewers

VIRT CONSTANTINI AVG
Virt(us) Constantini Aug(usti)

Źródło: Wikimedia Commons, the free media repository